

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ГОСТЬ

БЕЛОРУССКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В ЧЕШСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Алена Маркова родилась в 1978 г. в Минске, окончила факультет гуманитарных наук Карлова университета в Праге. Преподаватель кафедры исторической социологии факультета гуманитарных наук Карлова университета, доктор истории.

Основным направлением научной деятельности Алены Марковой является изучение процессов нациоформирования в Центральной и Восточной Европе XX—XXI вв., а также процессов советской национальной политики раннего СССР, теоретических вопросов нации, национализма и национальной идентичности.

В центре исследовательского интереса Алены Марковой находится прежде всего новейшая история Беларуси. Изучение феномена белорусского национального движения и белорусской национальной политики советского периода стало результатом ее долгого и плодотворного сотрудничества с ведущим теоретиком национализма, выдающимся чешским ученым, профессором Мирославом Грохом, неоднократно указывающим на уникальность процессов белорусского нациоформирования раннего советского периода в европейской истории.

А. Маркова активно продвигает белорусскую проблематику в чешской академической и исследовательской среде. Одним из первых таких проектов стало проведение в июле 2006 г. в стенах Карлова университета Первой Международной научно-исследовательской конференции «Пути к национальному возрождению: белорусская и чешская модели», посвященной вопросам белорусского и чешского возрождения XIX и XX вв. По материалам конференции был издан одноименный сборник материалов «Cesty k národnímu obrození: běloruský a český model», составителем которого выступила А. Маркова. Следующим этапом на научном пути стало более глубокое изучение процессов советского нациоформирования в БССР, приведшее к выходу первой в своем роде концептуальной монографии, посвященной советской национальной политике белорусизации, проходившей в БССР на протяжении 20-х гг. XX в. Исследование «Sovětská bělorusizace jako cesta k národu: iluze nebo realita?» вышло в 2012 г. в Праге в издательстве «Lidové noviny». В книге анализируются процессы проведения национальной политики в сфере образования и государственного административного аппарата межвоенной БССР. Исследование, написанное по белорусским материалам из фондов Национального архива Республики Беларусь, представляет своему читателю новый теоретико-методологический взгляд на политику белорусизации и советского нациообразования в целом.

Новое, значительно расширенное исследование «Шлях да савецкай нацыі. Палітыка беларусізацыі, 1924—1929» в 2016 г. было подготовлено уже специально для белорусского читателя. В книге затрагивается проблематика белорусской модели нациоформирования, в том числе связанные с этими процессами трудности в продвижении белорусского языка в период проведения национальной политики в БССР 20-х гг. XX в. Одновременно рассматривается модель новой белорусской национальной идентичности, возникающей в период белорусизации.

Помимо изучения проблематики белорусской национальной истории А. Маркова участвует в ряде проектов, посвященных исследованию коллективной памяти и национальной идентичности, преподает и участвует во многих образовательных программах Карлова уни-

верситета. Алена Маркова активно сотрудничает с историческим факультетом БГУ, участвуя в консультировании и экспертизе работ белорусских молодых ученых. В сентябре 2016 г. на историческом факультете БГУ она выступила с открытой лекцией «Теоретические рамки белорусизации» и приняла участие в Первой белорусско-чешской исторической конференции «Чешско-белорусские культурные, общественные и научные связи в XIX—XX вв.».

Значительное внимание Алена Маркова уделяет подготовке нового поколения молодых исследователей, многие из которых под ее руководством успешно начали собственную академическую карьеру. Некоторые из студенческих работ, написанных под ее руководством, в 2016 г. были номинированы на премию им. Бернардо Больцано за лучшую дипломную работу с выдающимся творческим и научно-исследовательским потенциалом в области гуманитарных наук, ежегодно присуждаемую выпускникам Карлова университета.

Алена Маркова

БЕЛАРУСКАЯ МОВА, *LINGUA NON GRATA*. АГІТАЦЫЯ ЗА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ НА ВЁСЦЫ ПАДЧАС БЕЛАРУСІЗАЦЫІ

Аналізуюцца агітацыйныя кампаніі ў падтрымку адкрыцця беларускіх школ (г. зн. школ з беларускай мовай навучання), якія праводзіліся ў БССР у 1920-х гг. Агіткампаніі з’яўляліся складовай часткай нацыянальнай палітыкі беларусізацыі, што адбывалася ў БССР на працягу 1924—1929 гг. Разгледжаны стратэгіі і метады правядзення асобных агітацыйных кампаній (на прыкладзе раёнаў Гомельскай губерні), а таксама зваротная рэакцыя на гэтыя кампаніі з боку агітаваных сялян.

This paper is dealing with the agitation campaigns led in favor of opening Belorussian schools (i. e. schools teaching in Belorussian) in Belorussian rural areas during the 1920s. These agitation campaigns were a part of the nationalities policy of the so-called Belorussization (biełarusizacyja), conducted on the BSSR territory in the years 1924—1929. The strategies of campaign organizers are being studied (such as the preliminary evaluations of the given region’s linguistic particularities, the agitator’s persuasion tactics, etc.) as is also the reception of these campaigns by the peasants themselves.

Ключавыя словы: беларусізацыя; міжваенны перыяд; БССР; беларуская мова; нацыянальная ідэнтычнасць; савецкія агітацыйныя кампаніі.

Keywords: belarussization; interwar period; BSSR; belarussian language; national identity; soviet agitation campaigns.

Нацыянальную палітыку беларусізацыі можна назваць адной з самых значных падзей міжваеннага перыяду беларускай гісторыі. Падчас беларусізацыі, якая праводзілася ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы (БССР) на працягу 1924—1929 гг., адбываліся актыўныя нацыятворчыя працэсы, у рамках якіх прадугледжвалася распрацоўка беларускай мовы і яе прасоўванне ў грамадстве, стварэнне новай мадэлі нацыянальнай ідэнтычнасці, падтрымка нацыянальна арыентаваных навуковых даследаванняў і мастацкай творчасці. У рамках каранізацыі, якая праводзілася разам з беларусізацыяй, прадугледжвалася фарміраванне новых навуковых, культурных, партыйных і кіраўнічых беларускіх эліт.

Алена Маркова — доктор истории, преподаватель кафедры исторической социологии факультета гуманитарных наук Карлова университета в Праге. E-mail: ale.markova@email.cz

---

Характэрнай асаблівасцю 1920-х гг. было тое, што стварэнне беларускай савецкай дзяржавы (БССР) фактычна апырэдзіла развіццё масавага нацыянальнага руху. Працэсы, распачатыя ў рамках беларусізацыі 1920-х гг., па сваім характары адпавядалі працэсам фарміравання мадэрнай нацыі, узнікаючай з існуючай да гэтага моманту *этнічнай групы*. Спасылваючыся на тэорыю Энтані Сміта, можна гаварыць аб тым, што адбываўся інтэнсіўны працэс пераходу ад *этнічнай катэгорыі (ethnic category)* да *этнічнай супольнасці (ethnic community (ethnie))* [1, с. 270—296]. Пры гэтым тагачаснае беларускае грамадства адпавядала вызначанаму Смітам паняццю *этнічнай катэгорыі*, а не *этнічнай супольнасці*. Характэрнай рысай такога грамадства была пераважаючая *этнічная*, нават *лакальная*, а не *нацыянальная* ідэнтычнасць [1, s. 270—296]. На ідэнтычнасць да значнай меры ўплывала і розная канфесійная прыналежнасць беларусаў, якая неаднойчы вызначала і іх нацыянальную тоеснасць. Як вядома, беларусы-каталікі часта лічылі сябе палякамі, а праваслаўныя беларусы — рускімі, чым таксама замаруджваўся і без таго павольны і складаны працэс фарміравання беларускай нацыі.

У выніку інтэнсіўных працэсаў русіфікацыі і паланізацыі беларуская мова выціскалася з грамадскага дыскурсу (школьнай адукацыі, набажэнстваў і г. д.), дзе яе выкарыстанне зводзілася да мінімуму — беларуская мова ўжывалася галоўным чынам у прыватнай камунікацыі. Беларуская мова адсутнічала і ў школах, прызначаных для мясцовага беларускага насельніцтва, якое часта так вучылася асновам пісьменнасці на рускай або польскай мове.

Да 1917 г. агульная колькасць школ на тэрыторыі Беларусі заставалася нязначнай, і для пераважнай большасці сялянскага насельніцтва даступнымі былі толькі пачатковыя школы і некаторыя вучэльні. Не існавала таксама абавязковай школьнай адукацыі. Навучанне на беларускай мове стала магчымым толькі пасля скасавання забароны выкарыстання нацыянальных моў у школах царскай Расіі, якое адбылося ў 1905 г. Выкладаць па-беларуску, аднак, дазвалялася толькі на занятках Закона Божага. Права вывучэння роднай мовы ў якасці самастойнага прадмета ў школах заходніх губерняў Расіі ў маі 1905 г. атрымалі толькі палякі і літоўцы [2, s. 135]. Адкрыццё ж беларускіх школ і надалей было забаронена. Першая беларуская пачатковая школа адкрылася ў Вільні ў 1915 г., гэты дазвол быў атрыманы ад нямецкай акупацыйнай улады. 1 студзеня 1916 г. была адкрыта першая беларуская гімназія [2, s. 140].

Пасля ўтварэння БССР беларуская мова, разам з рускай, польскай і ідыш, атрымала ў 1921 г. статус дзяржаўнай і ад 1924 г. абвешчалася «прыярытэтнай мовай зносін паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі» [3, с. 129]. Мелася на ўвазе мэта забяспечыць прыярытэт развіцця і прасоўвання беларускай мовы ў галіне асветы, адукацыі, дзяржаўнага апарату. Пры пераводзе на беларускую мову ці адкрыцці новых беларускіх школ часта паўставала спрэчнае пытанне мовы навучання беларускіх вучняў-каталікоў. Беларускае карэннае насельніцтва на аснове сваёй прыналежнасці да каталіцкага веравызнання часта лічыла сябе палякамі, а таму часта дамагалася стварэння школ менавіта з польскай мовай навучання. Вясковае каталіцкае насельніцтва, як правіла, карысталася дзвюма мовамі — у будныя дні размаўляла «папросту», ці па-беларуску, а ў святочныя дні гэтыя сяляне намагаліся размаўляць на змешанай польска-беларускай гаворцы, якую некаторыя ўніверсітэцкія выкладчыкі жартоўна называлі мовай «казацкай» [4, с. 123].

Пра гэты факт згадвалася ў лісце ЦК КП(б)Б, накіраваным у 1924 г. маскоўскаму кіраўніцтву. У ім адзначалася, што «пераважная большасць каталіцкага насельніцтва Беларусі — карэнныя беларусы, роднай мовай якіх ёсць беларуская, польскую ж мову патрабуюць каталіцкія святары падчас выканання насельніцтвам [рэлігійных] абрадаў і трэбаў. У выніку гэтага фанатычна настроеная частка насельніцтва імкнецца да польскай мовы, хоць і размаўляе па-беларуску» [5, с. 111]. Таму ў пытанні навучання дзяцей беларускага каталіцкага насельніцтва Народны камісарыят асветы БССР кіраваўся прынцыпам прыярытэту іх роднай (беларускай) мовы [5, с. 111]. Пра тое, што роднай мовай насельніцтва, якое ў дадзеным рэгіёне лічылася палякамі, была сапраўды мова беларуская, часта згадвалася і ў іншых справаздачах аб правя-

дзенні беларусізацыі [6, арк. 87; 7, арк. 89, 96 адв.; 8, арк. 22]. У некаторых акруговых справаздачах, якія ўтрымліваюць статыстычныя звесткі аб нацыянальным складзе акругі, акрамя слупка «беларусы» ў табліцах, як правіла, указваецца і дадаткавы слупок «беларусы-каталікі», які, як можа здацца, не мае дачынення да нацыянальнасці [7, арк. 86, 95]. У БССР у сярэдзіне 1920-х гг. жыло каля 200 тыс. беларусаў-каталікоў [9, с. 69].

Вырашэнне пытання мовы навучання каталіцкіх вучняў было падрыхтавана ўжо на студзеньскім пленуме ЦК КП(б)У у 1925 г. Меркавалася, што ўсе польскія школы для беларускіх каталікоў, што дзейнічаюць, будуць паступова пераведзены на навучанне па-беларуску. Польская мова заставалася толькі ў якасці абавязковага прадмета [10, с. 7]. З гэтай мэтай ствараліся спецыяльныя камісіі, якія складаліся з інспектара сацыяльнага выхавання, інспектара польскай культуры (польскай культуры) і, нарэшце, намесніка культурна-асветнай дзейнасці раённага выканаўчага камітэта [11, арк. 31 адв.]. Пераход школ на беларускую мову не адбываўся гвалтоўна, з ім павінны былі пагадзіцца бацькі вучняў [12, с. 62]. Пры гэтым аптымальным лічылася растлумачыць бацькам і насельніцтву ўвогуле прычыны пераходу школы на родную мову [11, арк. 31 адв.]. Што да новых школ для дзяцей-каталікоў, то навучанне ў іх мусіла весціся ўжо па-беларуску [13, с. 168; 14, с. 93].

Легітымнасць такога рашэння пацвярджалася шэрагам фактаў. У справаздачы аб дзейнасці Полацкай акружнай Нацыянальнай камісіі за красавік, май і чэрвень 1926 г. прыводзіліся выказванні настаўнікаў мясцовай польскай школы. Настаўнікі адзначалі, што дзеці не разумеюць польскай мовы. Створаная спецыяльная камісія выявіла, што хоць насельніцтва ў акрузе і вызнае каталіцкую веру, але ў нацыянальным плане яно не польскае, а беларускае. «Між іншым, — пісалася ў гэтай справаздачы, — для “паспешнасці ў працы” нават Вульскі ксёндз усе казанні і гутарку праводзіць на беларускай мове, паводле яго слоў, праводзіць гутарку мовай “Тараса на Парнасе”, мовай “Нашай Нівы”» [7, арк. 104].

У павадамленні Аршанскай акружнай Нацыянальнай камісіі яе супрацоўнік пералічваў наступныя цяжкасці, якія ўзнікаюць падчас працы з польскім насельніцтвам Старадарожскага раёна: «Па-першае, апошняе [польскае насельніцтва] нязначным лікам параскідана па раёне. Па-другое, некаторыя з польскага насельніцтва польскай мовы нават не разумеюць» [6, арк. 440]. «Падобныя выпадкі можна часта сустрэць на Полаччыне і ў Гомельшчыне, г. зн. як ва ўсходніх, так і ў заходніх рэгіёнах рэспублікі» [7, арк. 104; 15, арк. 263—263 адв.].

На беларускую мову пераводзілася справаводства сельскіх саветаў. Так, у вёсках Фашчаўка і Княжыцы Магілёўскай акругі справаводства спачатку вялося па-польску, а ў 1926 г. было пераведзена на беларускую мову. Прычынай было тое, што «большасць насельніцтва гэтых сельсаветаў складаюць беларусы-каталікі, якіх да гэтага часу лічылі палякамі... Акруговая Нацкамісія ўхваліла, дзеля поўнай ліквідацыі гэтых непаразуменняў, прыняць меры да выяўлення чыста польскага насельніцтва з мэтай палепшання пастаноўкі абслугоўвання апошняга» [7, арк. 56].

Характэрна, што ні ў адным з павадамленняў аб дзейнасці сярод нацменшасцей не згадваецца іх канфесійная прыналежнасць, г. зн. веравызнанне прадстаўнікоў латышскай, літоўскай, рускай, яўрэйскай ці іншых нацыянальнасцей. Інфармацыя аб наяўнасці беларускіх каталікоў у рэгіёне амаль заўсёды разглядалася як фактар, з якім звязвалася паспяховасць ці, наадварот, неаспяховасць беларусізацыйных мерапрыемстваў, а канкрэтная мера паспяховасці ўжывання польскай мовы ў школах і сельскіх саветах. Падобныя выпадкі атаясамлення сябе з пэўнай нацыянальнасцю на аснове рэлігійнай прыналежнасці, як гэта часта здаралася ў выпадку самавызначэння беларусаў-каталікоў, у тагачаснай Беларусі сярод прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей не сустракаліся.

Пераконваць у неабходнасці адкрыцця беларускіх школ трэба было і беларускае насельніцтва, якое часта дамагалася навучання ў школах на рускай мове. Асабліва гэта датычылася далучаных да БССР у 1924 і 1926 гг. новых беларускіх раёнаў. Такія агітацыйныя кампаніі было

неабходна праводзіць адразу па некалькіх прычынах. Адною з прычын было тое, што ў выніку многіх неспрыяльных умоў, папярэдняй шматгадовай русіфікацыі і паланізацыі беларускія сяляне не лічылі сваю мову нечым вартасным, што адрознівае іх ад іншых народаў і можа быць прадметам нацыянальнай ідэнтычнасці або нават гонару. Яны не лічылі, што беларуская мова можа хоць неяк дапамагчы ім у дасягненні «лепшага жыцця». Беларуская мова не магла дапамагчы ў спрашчэнні зносін з рускамоўнымі дзяржаўнымі ўстановамі ці чыноўнікамі, дасягненні лепшай сацыяльнай мабільнасці ці кар’еры, не кажучы ўжо пра сацыяльную неспрэстыжнасць беларускай мовы і яе носьбітаў.

Іншым разам *беларускія* сяляне нават не ведалі, што размаўляюць *па-беларуску*, што мова, якой яны карыстаюцца кожны дзень, — гэта не нейкая мясцовая гаворка тутэйшых мужыкоў ды ўсіх тых, каму лёс наканаванай нарадзіцца селянінам, а што гэта самая што ні на ёсць *сапраўдная мова*, якая нават займае сваё паўнавартаснае месца сярод іншых, і не толькі славянскіх, моў, што на гэтай мове пішуцца вершы, апавяданні і нават навуковых даследаванні. Менавіта гэта і намагаліся данесці да сялян «тыя прыезджыя людзі» — інспектары і агітатары, што прыязджалі на вёску з прапановай адкрыць беларускую школу. Згаданая сітуацыя была невыпадковай. У выніку татальнай непісьменнасці, немагчымасці атрымання навучання на роднай мове, а таксама зусім яшчэ нядаўняй забароны друку і распаўсюджання беларускіх выданняў, амаль поўнай адсутнасці беларускай мовы ў грамадскай прасторы, нешматлікасці праслойкі нацыянальнай інтэлігенцыі і шэрагу іншых прычын сяляне не маглі ведаць, што іх *тутэйшая гаворка* — насамрэч *беларуская мова* (і ўвогуле адна з моў). Такая на першы погляд парадаксальная, а іншы раз нават кур’ёзная сітуацыя яшчэ будзе згадвацца ў артыкуле.

У час, калі ў Мінскай акрузе стаўленне сялян да адкрыцця беларускіх школ было больш-менш індывідуальным [16, арк. 73, 79, 80], на далучаных у рамках узбудавання тэрыторных сустрэчаліся выпадкі, калі «нацыянальна несвядомыя» сяляне дамагаліся навучання ў школах на рускай мове. Яны тлумачылі гэта тым, што дзеці *па-беларуску* ўжо размаўляюць і замест гэтага павінны ў школе вывучыць «панскую» (ці «гарадскую») мову, г. зн. мову рускую. Беларуская ж мова ў іх уяўленні, як ужо згадвалася, была мовай «простай», «вясковай» і «мужыцкай», а таму не варта было вывучаць яе ў школе [8, арк. 22; 17, с. 144]. У лісце ў рускамоўную «Сялянскую газету» жыхары Гомельскага раёна, напрыклад, пісалі, што «сяляне вельмі незадаволены школай і навучаннем [па-беларуску], на школу глядзяць насмешліва. Калі гаворка заходзіць пра школу, сяляне кажуць: “Хай бы тую школу лепей закрылі, чым такая навука!”» [15, арк. 295].

Паводле аўтараў надрукаванага ў «Асьвеце» за май 1926 г. артыкула «Беларуская культурна-асветная справа на Гомельшчыне», дзе апісвалася некалькі падобных выпадкаў, такое стаўленне звычайных беларускіх сялян Гомельшчыны было выклікана іх «нацыянальнай несвядомасцю». «Несвядомасць» заключалася ў тым, што сяляне не ведалі, што яны беларусы, і лічылі сябе перадусім «*тутэйшымі*» людзьмі без якой-небудзь канкрэтнай нацыянальнасці [17, с. 144]. Менавіта таму было неабходна «шмат затраціць часу і працы на паясняльную кампанію сярод насельніцтва» [17, с. 144]. Гэта кампанія павінна была растлумачыць мясцоваму сялянству, чаму культурныя і асветныя ўстановы пераводзяцца на беларускую мову і ў чым заключаецца сэнс нацыянальнай палітыкі. Адначасова трэба было паказаць, што навучанне на роднай мове больш зразумелае [17, с. 144].

У гэтай сувязі сакратар ЦК КП(б)Б і выбітны камуністычны дзеяч таго часу А. Крыніцкі адзначаў, што «ў адносінах да рабочага і селяніна наш галоўны шлях — гэта шлях тлумачэння, перадусім тлумачэння справай, дэманстрацыя: неабходна паказаць здабыткі літаратуры, даць тэатральную трупку на беларускай мове, песню на беларускай мове, даць добрую зразумелую беларускую газету — вось наша галоўная лінія, якой мы трымаемся на вёсцы і ў горадзе» [18].

Агітацыйна-папулярныя кампаніі праводзіліся таксама на тэрыторыі тых раёнаў з этнічна беларускім насельніцтвам, якія на той момант яшчэ знаходзіліся ў складзе РСФСР.

Гэтыя раёны ўваходзілі ў склад Гомельскай губерні (Гомельскі, Рэчыцкі, Клінцоўскі і Навазыбкаўскі раёны), якая належала да РСФСР. Падчас другога ўзбуйнення Беларусі ў 1926 г. Гомельскі і Рэчыцкі раёны былі далучаны да БССР, а Навазыбкаўскі і Клінцоўскі раёны па шэрагу палітычных прычын так і засталіся ў складзе РСФСР [19]. На тэрыторыі ўсіх раёнаў пражывала параважна беларускае насельніцтва, і беларусізацыйная дзейнасць тут ажыццяўлялася яшчэ да іх далучэння да БССР.

Адкрыццю беларускай школы часта папярэднічала згаданая вышэй агітацыйная кампанія. «Варта адзначыць, — гаворыў у снежні 1925 г. на пасяджэнні Калегіі Рады нацыянальных меншасцей Губернскага аддзела народнай асветы РСФСР у Гомелі яе старшыня Гальмшток, — што ўлічваць погляд насельніцтва і чакаць, калі насельніцтва само папросіць беларускую школу, нельга. Калі нават настаўнік працуе ў школе, чужае беларускую мову вучняў і нават сам часам пачынае размаўляць па-беларуску, але не заўважае гэтага, не можа разабрацца ў тым, на якой мове размаўляюць дзеці (бо многія настаўнікі яшчэ ніколі не бачылі ніводнага беларускага падручніка і беларускай кнігі), дык як у гэтым можа разабрацца насельніцтва? Таму неабходна пачаць тлумачальную дзейнасць сярод актыўнага вёскі, сярод шырокіх слаёў сялянства, знаёмячы іх з беларускай кнігай і беларускай газетай у хаце-чыгальні і г. д.» [15, арк. 265 адв. — 266]. Такага ж погляду прытрымліваўся і сакратар Калегіі В. Смігельскі, які адначасова быў актыўным карэспандэнтам часопіса «Асьвета». Перад адкрыццём беларускай школы ён раіў праводзіць агіткампанію сярод мясцовых настаўнікаў, на акруговых педагагічных радах, сярод актыўнага вёскі, мясцовых камуністаў.

З прычыны таго, што мясцовае насельніцтва часта не атаясамлівала сябе з беларускай мовай і было пераканана ў тым, што як самастойная мова яна ўвогуле не існуе (часам сяляне нават свядома адмаўляліся лічыць беларускую мову сапраўднай мовай, таму што яна нібыта «нязграбная», «мужыцкая»), катэгарычна не рэкамендавалася ўзняць пытанне адкрыцця ці пераводу школы на беларускую мову адразу на пачатку вясковага сходу. Галасаванню аб пераходзе на беларускую мову абавязкова мусіла папярэднічаць асветна-тлумачальная гутарка [15, арк. 267]. У адваротным выпадку гэта магло прывесці да непажаданых вынікаў. Інспектар Клінцоўскага раёна Беларускай секцыі Гомельскага губаддзела народнай асветы РСФСР, напрыклад, адзначаў, што на адным з вясковых сходаў пытанне аб пераводзе школы на беларускую мову было пастаўлена адразу, без папярэдняга растлумачальнай працы сярод вяскоўцаў. У выніку «насельніцтва, не ведаючы, што беларуская мова ёсць яго родная мова, вядома, прагаласавала супраць» [15, арк. 284 адв., арк. 291—294 адв., 297—298].

Здаралася, што памылка агітатара палягала на няведанні беларускай мовы ім самім, і гэта выклікала недавер сялян да ўсёй кампаніі. Падчас агітацыі за беларускую школу ў Рэчыцкім раёне, што вялася на рускай мове, адзін з супрацоўнікаў мясцовага валаснога выканкама, напрыклад, атрымаў ад сялян такое пытанне: «Што гэта за беларуская мова, скажы нам што-колечы па-беларуску», — на што агітатар адказаў, што сам не ведае нічога па-беларуску. Урэшце гэта ў выніку беспаспяхова кампанія завяршылася другім лагічным пытаннем з боку сялян: «Як жа ты гаворыш нам пра тое, чаго і сам не ведаеш?» [17, с. 175]. Часам прычынай фіяска агітатара было пераканаўчае чытанне па-беларуску, няправільнае вымаўленне, выкліканае няведаннем мовы [17, с. 175]. Асветна-тлумачальнай дзейнасці, як правіла, папярэднічала шчыльнае вывучэнне таго раёна, дзе планавалася адкрыццё беларускіх школ. Гэта даследаванне іншы раз амаль нічым не адрознівалася ад звычайнага палявога антрапалагічна-этнаграфічнага даследавання. Для вызначэння нацыянальнасці жыхароў рэгіёна вывучалася не толькі іх мова, але і побыт, штодзённасць. Праводзілася назіранне за вучнямі на занятках, з дзецьмі вяліся размовы на беларускай мове (напрыклад, аб іх штодзённасці і г. д.), чыталіся ўрыўкі з беларускіх падручнікаў, а потым дзяцей прасілі пераказаць пачутае, запісвалася і аналізавалася гаворка дзяцей у прыватнай камунікацыі (як правіла, у сям’і), аналізаваліся пісьмовыя працы вучняў і г. д. [15, арк. 268].

Даследчыкі мелі магчымасць размаўляць з насельніцтвам на кірмашах, на вясковых сходах, у хатах-чытальнях і ўвогуле ў час штодзённай працы. Пры даследаванні планавалася правесці ноч у сялянскай сям’і, ноч з сялянамі на полі і інш. [15, арк. 268—268 адв.]. Акрамя таго, неабходна было распытаць настаўнікаў мясцовых школ пра мову дзяцей на занятках. Даследчыкаў асабліва цікавілі заўважаныя настаўнікамі праблемы моўнай практыкі вучняў (падобныя, напрыклад, да тых, якія згадала настаўніца адной з мясцовых школ: «Вельмі складана навучыць дзяцей размаўляць па-руску — перашкаджае іхняя беларуская мова» [15, арк. 268 адв.]). Часам сустракаліся цікавыя адказы саміх вучняў. На пытанне інспектара, ці адна і тая ж расліна *бульба* і *картофель*, вучань адказаў так: «Бульба — гэта ў нас, у Дубраўцы, а картопля — гэта ў вас, у горадзе» [15, арк. 268 адв.].

Вернемся да аналізу дзейнасці Калегіі Рады нацыянальных меншасцей Гомельшчыны. У разгляданым вышэй дакладзе В. Смігельскага падкрэслівалася, што пасіўнасць ці недастатковая актыўнасць пры вырашэнні пытання пераводу сярэдніх школ на беларускамоўнае навучанне з’яўляецца контрпрадуктыўным: «Мы не збіраемся сядзець і чакаць, пакуль наш беларускі селянін папросіць нас перавесці школу на родную матчыну мову вучняў. Беларусу-селяніну трэба не толькі растлумачыць, расказаць, але і на практыцы (напрыклад, на рабоце школы на матчынай мове) паказаць, што дзеці на сваёй роднай мове вучацца лягчэй, што вучань хутчэй развіваецца ў беларускай школе, хутчэй засвойвае граматы. Неабходна, каб усе супрацоўнікі падтрымалі гэтую дзейнасць ва ўсіх яе напрамках, толькі тады беларус-селянін зразумее гэта і папросіць школу на беларускай мове. А спадзявацца і чакаць, што селянін сам усё гэта ўсвядоміць, што селянін валодае метадалагічнымі і педагогічнымі ведамі — цалкам памылкова» [15, арк. 266 адв.]. Таму Калегія рэкамендавала ладзіць асветніцкія гутаркі і лекцыі, ставіць п’есы з сюжэтамі з сялянскага жыцця і г. д. [15, арк. 266 адв. — 267].

Пераканаўчым і адначасова цікавым прыкладам эфектыўнасці такой стратэгіі на практыцы быў адзін са шматлікіх зваротаў сялян з просьбай адкрыць беларускую школу ў вёсцы Навазыбкаўскага раёна, які спадаў да дзейнасці згаданай Калегіі Рады нацменшасцей (ліст быў напісаны амаль праз год пасля правядзення кампаніі, 19 верасня 1926 г.). «Выслухаўшы даклад т. Лапіцкага і чытанне беларускай літаратуры, актыў вёскі Сяроўка [далей ідзе пералік асоб] пацвярджае, што жыхары нашай вёскі размаўляюць на беларускай мове, падобнай да той, на якой напісаны прачытаны нам верш і артыкулы, і што навучанне нашых дзяцей на роднай мове павінна быць нашмат лягчэйшым. Таму актыў лічыць патрэбным ажыццявіць перавод школы, пачынаючы з першага класа, на беларускую мову» [15, арк. 259]. Акрамя таго, вяскоўцы прасілі адкрыць хату-чытальню, якая дзейнічала б на роднай мове і была б забяспечана літаратурай і газетамі на беларускай мове. Сяляне таксама прасілі прыслаць супрацоўніка (тагачасным словам «ізбача»), які б добра валодаў беларускай мовай.

У іншым паведамленні, напрыклад, згадалася, што «ў хаце-чытальні [вёскі В. Шчарбінічы Навазыбкаўскага раёна] была праведзена гутарка з сялянамі на беларускай мове, а таксама былі прачытаны два апавяданні з жыцця сялян... Сяляне былі зацікаўлены размовай і чытаннем і сцвердзілі, што ім усё зразумела і што гэта напісана па-нашаму» [15, арк. 272]. Існуе і шэраг іншых падобных паведамленняў, заяў, лістоў і водгукаў з іншых вёсак [15, арк. 269 адв., 273—273 адв., 274, 278—279 адв., 281, 283; 17, с. 174—177].

Звесткі аб ходзе беларусізацыі Гомельшчыны ёсць у некаторых паведамленнях з мясцовых адміністрацыйна-выканаўчых устаноў. Акрамя шматлікіх фактычных і статыстычных звестак, тут можна знайсці, напрыклад, вось такія заўвагі: «Практычны досвед з беларусізацыяй школ у Гомельскім раёне пацвярджае правільнасць метаду [агітацыйнай кампаніі], таму што пры пераводзе 17 школ нашага раёна на беларускую мову ніякіх канфліктаў не ўзнікла там, дзе праца вялася паводле згаданага вышэй метаду» [15, арк. 290]. Тут таксама варта адзначыць, што агітацыйная і папулярызатарская дзейнасць адначасова праходзіла па ўсёй тэрыторыі Беларусі ці, паводле слоў акруговага камітэта КП(б)У у Калініне, «растлумачыцельная

праца сярод сяброў партыйнае, камсамольскае арганізацыі, а таксама і сярод шырокіх колаў сялянства асноў нацыянальнага пытання праходзіла не спыняючыся» [6, арк. 300]. На кампактна акрэсленай тэрыторыі чатырох вызначаных беларускіх раёнаў Гомельшчыны (дакладнай, да канца 1926 г. — павеаў) можна лягчэй прасачыць за канкрэтнымі вынікамі агітацыйнай стратэгіі ў форме адваротнай рэакцыі насельніцтва.

Агіткампаніі па папулярызацыі беларускай мовы праводзіліся таксама сярод настаўніцтва. Галоўнай іх мэтай было «абудзіць [у настаўніках] нацыянальнае пачуццё» [20, арк. 109]. Настаўнікі мясцовых школ знаёміліся з беларускай мовай і беларускай педагагічнай, навуковай і мастацкай літаратурай. У рамках ідэалагічнай старонкі кампаніі настаўнікі мелі азнаёміцца і з прынцыпамі нацыянальнай палітыкі, рэгулярна наведвалі лекцыі.

Водгукі настаўнікаў на беларусізацыйную кампанію часта амаль не адрозніваюцца па сваім характары ад сялянскіх. На працягу цыкла лекцый, якія ў 1926 г. праводзіліся для педагогаў Навазыбкаўскага раёна, настаўнікі не толькі знаёміліся з беларускай граматыкай, гісторыяй і літаратурай, але і атрымлівалі беларускія кнігі. У выніку яны часта мянялі сваё дагэтуль негатыўнае стаўленне да беларускай мовы. Адзін з настаўнікаў школы ў Карпілавічах, які яшчэ ніколі не бачыў ніводнай кнігі, напісанай па-беларуску, прачытаў за некалькі дзён усю «Гісторыю беларускай літаратуры» Максіма Гарэцкага, «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» Усевалада Ігнатоўскага і іншыя беларускія кнігі. У сувязі з гэтым ён падрыхтаваў уласную лекцыю пра беларускую гісторыю і літаратуру, якую пасля прачытаў на пасяджэнні раённай педагагічнай рады. Яго паведамленне было вельмі тыповым і прыгадвала часта здзіўлення рэакцыі сялян: «Я да гэтага часу не бачыў беларускае літаратуры. Сапраўды ж існуе аграмадная літаратура! Хто б адважыўся ствараць літаратуру з нічога?! Значыць, ёсць мова беларуская і, стала быць, ёсць самабытная беларуская культура» [21, с. 112—113; 22, с. 104—106].

Пасля правядзення кампаніі вясковыя настаўнікі часта ўжо пачыналі актыўна займацца беларускай дзейнасцю [15, арк. 277]. Так, на Гомельшчыне пасля знаёмства з беларускай мовай і культурай настаўнікі самі агітавалі за перавод шэрагу культурна-асветных устаноў на беларускую мову. Такім чынам яны дапамагалі дзейнасці агітатараў і супрацоўнікаў раённых выканаўчых камітэтаў. Па меркаванні Беларускай секцыі Гомельскага ГубАНА, «вясковы настаўнік у развіцці нацыянальнае культурна-асветнае працы сярод беларускага насельніцтва Гомельшчыны адыграў галоўную ролю» [17, с. 148]. На канферэнцыях і нарадах настаўнікі неаднойчы падкрэслівалі «некультурнасць і несвядома-адмоўны ў значнай часткі жыхарства погляд на беларусізацыю і беларускую мову, як на мову “мужыцкую”, “вясковую»» [17, с. 147]. Гэта ў значнай меры перашкаджала прасоўванню беларусізацыі.

Да разваг аб неабходнасці правядзення папярэдніх агітацыйных і растлумачальных кампаній сярод мясцовага сялянства перад адкрыццём беларускай школы далучыліся і настаўнікі. У пастанове з пасяджэння педагагічнага савета настаўнікаў Навазыбкаўскага раёна, якое адбылося 27 красавіка 1926 г. і прысвячалася пытанням беларускай школы, напрыклад, адзначалася, што, «уважаючы на несвядомасць жыхарства, неабходна ў першую чаргу настаўніцтву павесці паясняльную кампанію, ствараючы грамадскі настрой навокал беларускае працы, апіраючыся галоўным чынам на актыўнае сяла... Практычны пераход школ на беларускую мову павінен адбыцца ў тых школах, дзе грунт будзе даволі падрыхтаваны» [17, с. 147].

Падчас агітацыі за адкрыццё беларускай школы падкрэслівалася, што ў наступным годзе гэты раён прыойдзе ў склад БССР, а таму веданне беларускай мовы будзе неабходным [15, арк. 281]. Пасля пераводу мясцовых школ на беларускую мову паляпшалася агульная паспяховасць вучняў, што неаднойчы зазначалі і школьныя інспектары. «Адзначыць, што перавод на беларускую мову Вязакскай і Чамярышскай школ даў станоўчыя вынікі: дзеці лягчэй асвойваюць граматы, бегла пераказваюць прачытаны тэкст і г. д. Сярод насельніцтва неабходна правесці доўгатэрміновую кампанію па папулярызацыі навучання на роднай мове» [15, арк. 262]. «Канстатаваць, што паспяховасць вучняў у школах, пераведзеных на беларускую

мову, ва Уваравіцкай і Чачэрскай воласцях павысілася» [15, арк. 255], — вось тыповыя прыклады паведання мясцовых інспектараў раённых аддзелаў народнай асветы [7, арк. 87, 133 адв.; 15, арк. 256, 282]. Падобныя водгукі можна знайсці ў справаздачах з іншых акруг.

Вучні, часта незалежна ад сваіх бацькоў, гораха віталі навучанне па-беларуску, асабліва гэта тычылася вучняў сярэдніх і малодшых класаў. Беларуская мова для вясковых вучняў была знаёмай і роднай мовай штодзённасці, таму яе прысутнасць у школе шчыра віталася. Тыповы прыклад — прынцыповая змена стаўлення вучняў да беларускай мовы падчас паслядоўнай беларусізацыі навучання. Як у гэтай сувязі адзначаў адзін з педагогаў, «цяпер не прыходзіцца, як калісь, чуць гэтакія пытанні: “Чаму гэта мы вучым беларускую мову?”». Наадварот, ёсць выпадкі, калі вучні звяртаюцца да настаўнікаў, пытаючы, чаму яны выкладаюць свае прадметы па-расійску» [23, с. 128]. Адзін з настаўнікаў сярэдняй школы горада Сянно, напрыклад, зазначаў, што многія вучні ў школе ўжо не здзіўляюцца, як гэта часта робяць іх дарослыя бацькі, чаму яны вучацца на беларускай мове. Вучні ўжо свядома лічылі сябе беларусамі і пачыналі актыўна размаўляць па-беларуску [24, с. 66], яны валодалі беларускай мовай намнога лепш за настаўнікаў, а таму часта дапамагалі ім знаходзіць правільныя выразы ці словы, з задавальненнем рыхтавалі беларускія п’есы з сюжэтамі са штодзённага вясковага жыцця, складалі ўласныя апавяданні па-беларуску, пісалі і дэкламавалі вершы.

Паводле некаторых настаўнікаў, выкладанне па-беларуску дакладных прадметаў паляпшала паспяховасць, асабліва ў малодшых класах. Настаўнікі неаднойчы адзначалі, што дзеці іншых меншасцей — напрыклад, яўрэйскія — вельмі ахвотна вывучаюць беларускія краязнаўчыя прадметы і часта нават паказваюць лепшыя вынікі, чым беларускія дзеці [25, с. 134].

У старэйшых класах стаўленне да беларускай мовы было ўжо не такім прызным. Часта гэта было выклікана тым, што вучні ўжо пэўны час вучыліся па-руску (перадусім у новадалучаных раёнах). Адчуваліся востры недахоп адпаведных падручнікаў і кваліфікаваных настаўнікаў, якія б валодалі беларускай мовай на патрэбным узроўні. Не была дастаткова распрацавана і спецыяльная тэрміналогія, без якой нельга было абысціся ў навучальным працэсе.

Агітацыйныя кампаніі ў падтрымку адкрыцця беларускіх школ на вёсцы былі неад’емнай часткай нацыянальнай палітыкі беларусізацыі, якая праводзілася ў БССР на працягу 1924—1929 г. Агіткампаніі праводзіліся сярод мясцовага сялянства і настаўніцтва, пасля чаго настаўнікі і вучні часта самі распачыналі беларускую дзейнасць. Як сведчаць матэрыялы агіткампаній, мясцовае беларускае насельніцтва часта не ўспрымала беларускую мову як сваю родную і не атаясамлівала сябе з беларускай нацыянальнасцю або беларускай ідэнтычнасцю. Часта сяляне вызначалі сваю нацыянальную прыналежнасць на аснове рэлігійнай (праваслаўнай або каталіцкай) канфесіі, а не мовы, на якой яны размаўлялі ў сваёй штодзённасці. Беларусы-каталікі часта патрабавалі адкрыцця школ з польскай мовай навучання. Адной з прычын непрыхільнага стаўлення да адкрыцця беларускіх школ сярод сялянства быў нізкі ўзровень сацыяльнай прэстыжнасці беларускай мовы, якая лічылася мовай вёскі. Беларуская мова не была для сялян мовай сацыяльнай мабільнасці, а сімвалічную каштоўнасць яна мела перадусім для нешматлікай праслойкі нацыянальнай інтэлігенцыі. Агітацыйныя кампаніі ў падтрымку беларускіх школ на вёсцы падчас правядзення беларусізацыі адыгралі значную ролю ў папулярызацыі і прасоўванні беларускай мовы ў галіне школьнай адукацыі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Smith Antony*. Etnický základ národní identity // H. Miroslav (ed.). *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha : SLON, 2003. S. 270—296.
2. *Sahanovič Henadz, Šybička Zakhar*. *Dějiny Běloruska*. Praha : NLN, 2006. 303 s.
3. Беларусізацыя. 1920-я гады: Дакументы і матэрыялы : зб. дак. / пад рэд. Р. П. Платонава [і інш.]. Мінск : БДУ, 2001. 270 с.

4. *Дамброўскі Ч.* Праца Польскага Пэдагогічнага Тэхнікуму ў Менску і яе сучасныя вынікі // Асьвета. 1925. № 5. С. 123—125.

5. О языке обучения белоруссов католического вероисповедания. Письмо АПО Центрального Комитета КП(б)Б в АПО Центрального Комитета РКП(б). 17 мая 1924 г. // Идеологическая деятельность компартии Белоруссии ; сб. док. : в 2 ч. 1918—1945 / сост. : Н. С. Сташкевич [и др.]. Минск : Беларусь, 1990. Ч. 1 : 1918—1928. С. 111.

6. НАРБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 18 — Пратаколы паседжанняў камісіі па ажыццяўленню нацыянальнай палітыкі пры акрвыканкамах БССР. 1 студзеня — 31 снежня 1926 г.

7. НАРБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 19 — Доклады і звесткі аб працы камісіі па ажыццяўленню нацыянальнай палітыкі пры акрвыканкамах БССР, 1 студзеня — 31 снежня 1926 г.

8. НАРБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 4 — Матэрыялы па ажыццяўленню нацыянальнай палітыкі БССР (даклады аб правядзенні нацыянальнай палітыкі, звесткі аб нацыянальным складзе і інш.), 25 студзеня 1925 — 12 верасня 1925 г.

9. *Дённишхаус В.* В тени «Большого Брата». Западные национальные меньшинства в СССР 1917—1938 гг. М. : РОССПЭН, 2011. 727 с.

10. Резолюции Пленума ЦК КП(б)Б (25—29 января 1925 г.). Минск : Изд-во ЦК КП(б)Б, 1925. 31 с.

11. НАРБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 6 — Матэрыялы па ажыццяўленню нацыянальнай палітыкі ў БССР (выпіска з пратаколу паседжання нацыянальнай камісіі, даклад, звесткі аб нацыянальным складзе і інш.), 07.07.1925 — 14.10.1926.

12. Аб нацполітыцы. Рэзолюцыя пленуму ЦК КП(б)Б. Кастрычнік 1925 г. // Пастановы і рэзолюцыі УсеКП(б) і КП(б)Б па нацыянальным пытанні. Минск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926, С. 55—65.

13. Пратакол трэцяга Усебеларускага з'езду інспектароў і інструктароў па сацыяльнаму выхаванню, адбыўшагася 2—7 лютага 1925 году // Асьвета. 1925. № 2. С. 155—171.

14. Народная адукацыя і педагагічная навука ў Беларусі (1917—1945) / пад рэд. Г. Р. Сянькевіч [і інш.] Мінск : Нар. асвета, 1993. 495 с.

15. НАРБ. Ф. 42. Воп. 1. Спр. 275 — Цыркуляры, пратаколы і выпіскі з пратаколаў паседжанняў калегій Наркамасветы БССР, камісіі па разгледжанню вытворчых планаў пры Наркамасвец БССР, калегіі Савета нацыянальных меншасцяў пры Гомельскім губана, інспектарыята Гомельскага уана і тэзісы даклада Наркамасветы БССР на паседжанні прадстаўнікоў райвыканкамаў, перапіска з ЦВК і СНК БССР па пытаннях правядзення нацпалітыкі ў народнай асвеці. 01.03.1925 — 03.09.1926.

16. НАРБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 17 — Матэрыялы па ажыццяўленню нацыянальнай палітыкі ў БССР (справаздача нацыянальнай камісіі пры ЦВК БССР, рэзалюцыя пленума ЦК КП(б)Б па дакладу аб нацыянальнай палітыцы ў кастрычніку 1926 г., справаздачы яўрэйскага, латышкага, польскага і інш. Бюро ЦК КП(б)Б аб працы ў галіне нацыянальнай палітыкі і інш.). 01.10.1926 — 30.06.1927.

17. *Сьмігельскі В., Троська Я.* Беларуская культурна-асветная справа на Гомельшчыне // Асьвета. 1926. № 5. С. 144—148.

18. З даклада першага сакратара ЦК КП(б)Б А. І. Крыніцкага «Аб новых задачах Гомельскай арганізацыі КП(б)Б» на сходзе актыву Гомельскай гарадской, Залінейнай і Новабеліцкай партыйных арганізацый 11 снежня 1926 г. // Звязда. 1926. 19 снеж.

19. *Хоміч С.* Асноўныя этапы фармавання тэрыторыі БССР (1918—1926) // Беларускі Гістарычны Агляд. 2000. Т. 7. Сш. 2 (13). С. 351—363.

20. НАРБ. Ф. 701. Воп. 1. Спр. 7 — Матэрыялы па ажыццяўленню нацыянальнай палітыкі ў БССР (пастанаўленні ЦВК і СНК БССР, пратаколы і выпіскі з пратаколаў паседжанняў ЦВК БССР, справаздачы нацыянальнай камісіі і інш.). 25.08 — 28.12.1925.

21. *Ланіцкі.* Аб перападрыхтоўцы настаўнікаў Новазыбкаўскага павету па пытанні беларусазнаўства // Асьвета. 1927. № 1. С. 112—113.

22. *Цімашэнка Я.* На фронце беларусізацыі (Гомельшчына, с. Яроміна) // Асьвета. 1925. № 7. С. 104—106.

23. *З. І.* Некалькі слоў аб працы ў другой сямёхгадовай школе // Асьвета. 1925. № 5. С. 125—128.

24. *Казлоўскі К.* Беларуская праца ў гор. Сянно // Асьвета. 1925. № 5. С. 65—67.

25. Першы крок зроблены. Уражанні з канфэрэнцыі настаўнікаў беларусазнаўства, якая адбылася ў г. Слуцку 15 і 16 студзеня // Польшыя. 1923. № 2. С. 134—135.